

PP. 22-23

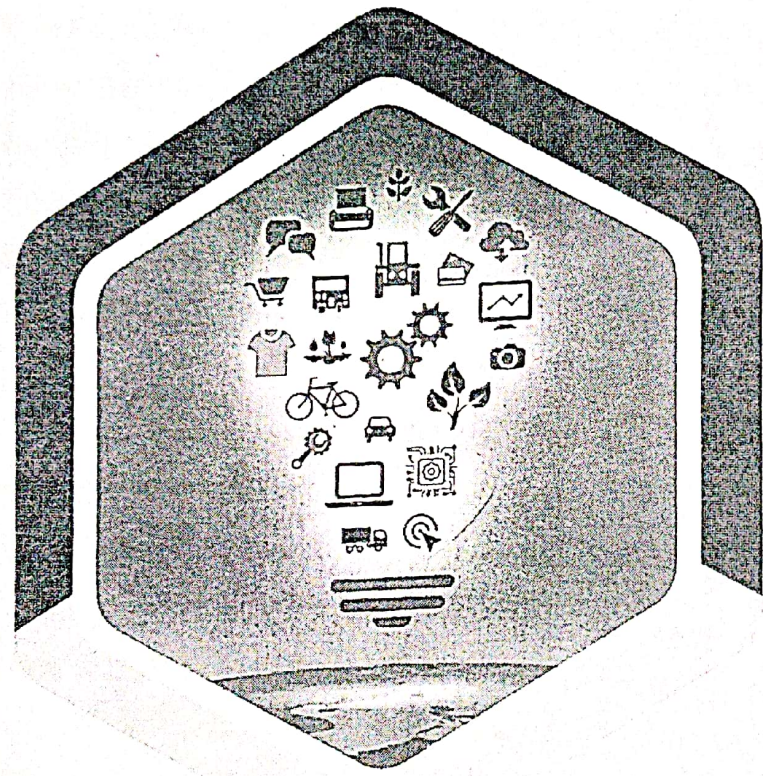
ISSN-2320-4494
RNI No. MAH/AUL/03008/13/2012-TC
Impact Factor: 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

VOLUME I ISSUE III OCT. TO DEC. 2022

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in

E-mail - powerofknowledge3@gmail.com

Editor

Prof. Dr. Sadashiv H. Sarfate

PRINCIPAL

Nutan Mahavidyalaya
SELU, Dist. Parbhani

शिक्षणक्षेत्रातील जातीयता आणि मराठी कादंबरी

डॉ. राजाराम झोडगे

मराठी विभाग प्रमुख

नूतन महाविद्यालय, सेलू, जि. परभणी.

समाज हा अनेक घटक, व्यवस्थांनी मिळून बनलेला असतो. शिक्षणव्यवस्था ही समाजातील एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था-व्यवस्था आहे. समाजाच्या सर्वांगीण विकास, उन्नतीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देणारा घटक आहे. मात्र अलीकडच्या काळात या व्यवस्थेकडे संशयाने, व्यथित होऊन पाहावे अशी स्थिती निर्माण झाली आहे. शिक्षणबाह्य घटकांच्या प्रादुर्भावामुळे शिक्षणक्षेत्र ढवळून निघते आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंजाबराव देशमुख, स्वामी रामानंद तीर्थ यांसारख्या त्यागी शिक्षणमहर्षींची परंपरा आसणाऱ्या महाराष्ट्रात आज ढोंगी, स्वार्थी व भोगी संस्थाचालकांची वाईट परंपरा निर्माण होते आहे. त्यातून सुशिक्षित तरूणांचे शोषण चालू आहे. शिक्षणामुळे आपापसातील जातीभेद, विषमता कमी होण्याऐवजी या क्षेत्रातच ती घट्ट होऊ पाहतेय. शिक्षणाबद्दलची समाजाची मानसिकता बदलते आहे. शिक्षण घेण्यामागे नोकरी-पैसा हांच हेतू राहिल्यामुळे विद्यार्थी परीक्षार्थी अन् शिक्षक पोर्तार्थी होत आहेत. शिक्षण संस्थांची चंराऊ कुरणे बनली असून विद्यापीठ परीक्षा घेणारी व पदव्या वाटणारी केंद्रे झाली आहेत. अनेक समस्यांनी हे क्षेत्र दूषित होताना दिसते आहे.

भारतीय समाजव्यवस्थेचा विचार करतांना 'जात' या घटकाला टाळून आपणाला पुढे जाता येत नाही. व्यक्तीच्या कर्तृत्वापेक्षा तिच्या जन्मानुसार तिला सामाजिक दर्जा बहाल करणाऱ्या, हजारो वर्षांपासून समाजाच्या मानगुटीवर बसलेल्या या व्यवस्थेने समाजात कमालीची विषमता पसरवली. समाजजीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील व्यवहार हे जातीव्यवस्थेने नियंत्रित केल्याचे दिसते. शिक्षणव्यवस्थाही त्याला अपवाद राहिली नाही. येथील विषमताधिष्ठीत वर्ण-जातीव्यवस्थेमुळे शिक्षण ही विशिष्ट वर्गाचीच मक्तेदारी राहिल्याचा आपला इतिहास सांगतो. ज्या शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवी मनाचे आणि विचारांचे पात्र विस्तारण्याचे, समृद्ध करण्याचे कार्य केले जाते त्या शिक्षणक्षेत्रात तरी जातीभेदाला थारा असू नये असा विचार सहाजिकच असला तरी तो भावडा आशावाद ठरतो आहे. पूर्वीसारखी आज शिक्षणक्षेत्रात कुणा एका जातीची मक्तेदारी राहिली नसली तरी वेगळ्या प्रकारांनी, नव्या पद्धतीने जातीच्या भिंती उभ्याच असलेल्या दिसून येतात. साहित्य हे समकालीन समाजवास्तवाला मुखर करणारे एक प्रभावी माध्यम ठरते. शिक्षणक्षेत्रातील जातीवास्तवाला हात घालण्याचा प्रयत्न मराठीत काही कादंबरीकारांनी केलेला आहे.

मराठी कादंबरीतून शिक्षणक्षेत्रासारख्या अलक्षित विषयाला प्रथमतः मध्यवर्ती स्थान देणाऱ्या भालचंद्र नमाडे यांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून समकालीन शिक्षणव्यवस्थेचे चित्रण करताना त्यातील जातीयतेच्या अनुपंगानेही भाष्य केले आहे. 'विहार', 'जरीला', 'झूल' या कादंबऱ्यातून शिक्षणक्षेत्रातील विविध समस्यांचेर

PRINCIPAL

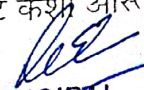
Nutan Mahavidyalaya
SELU, Dist. Parbhani

बोट ठेवले आहे. वेगवेगळ्या महाविद्यालयात नोकरी करताना कादंबरीचा नायक चांगदेवला झालेले अनुभव या क्षेत्रातील जातवास्तव मुखर करतात. घबिदारड कादंबरीत नव्यानेच महाविद्यालयात रुजू झालेल्या चांगदेवची जात कळेपर्यंत कुणी त्याच्याशी मैत्री करायला तयार नसते. शिवाय प्राध्यापकांमध्ये सतत जातीय चर्चा सुरु असतात. घबिदारड मधील ख्रिस्तबंधू माणिकराव कॉलेज, घजरीलाडतील पी. झेड. पाटील कॉलेज व झूलमधील पुराणिक कॉलेज या महाविद्यालयांतून अनुक्रमे ख्रिश्चन, मराठा व ब्राह्मण जातींच्या प्राध्यापकांचा भरणा व प्राबल्य असते. पूर्वी गुणवत्ता, भौतिक सुविधा, ज्ञानी व अभ्यासू प्राध्यापक, कुशल प्राचार्य यांवरून महाविद्यालये ओळखली जायची. आज मात्र जातीय स्फिरिटवरून संस्था ओळखल्या जातात. संचालक मंडळाच्या नावावरून तिथे कोणत्या जातीचे वर्चस्व आहे व एखादे पद ते कसे भरणार आहेत याचे आडाखे दुर्दैवाने मांडले जातात. पुराणिक कॉलेज, शाहू कॉलेज, बुद्ध कॉलेज. मुल्ला कॉलेज अशा महाविद्यालयांच्या नावातून ब्राह्मण, मराठा, दलित, मुस्लिम अशा प्रत्येक जातींची कॉलेज आणि त्यातून चालणारे आपापले जातीय, राजकीय अजेंडे, हितसंबंध इत्यादींचे चित्रण नेमाडे करतात.

मनुष्य कितीही शिकला, उच्चशिक्षित झाला, सुधारला तरी जात त्याला व तो जातीला सोडताना दिसत नाही. ज्यांनी विद्यार्थ्यांना समता, मानवतेचे धडे द्यायचे ते शिक्षकच जाती-धर्माचे गट करून राहू लागले तर विद्यार्थ्यांवर त्याचा काय परिणाम होणार? याचा विचार होणे गरजेचे आहे. वेगवेगळ्या जातींच्या प्राध्यापकांचे आपापले जातीय गट, त्यांच्यातील वर्चस्वाची लढाई, या गटबाजीला त्या-त्या जातींच्या संचालकांकडून मिळणारे खतपाणी आणि त्यातून बिघडत जाणारे महाविद्यालयाचे शैक्षणिक स्वास्थ्य याचे चित्रण नेमाडेंच्या कादंबरीतून येते.

शिक्षणक्षेत्रातील जातीयतेचा वेध घेतांना नेमाडेंनी शिक्षणसंस्था चालकांच्या जातीय कंपूगिरीवर, पुरोगामित्वाचा आव आणून आतून मात्र जातीय हितसंबंधच जेपासणाऱ्या दुटप्पी प्रवृत्तीवर अधिक प्रहार केले आहेत. संस्थाचालकांकडून शाळा-महाविद्यालयांचा आपापल्या जातीय-राजकीय अजेंड्यासाठी केला जाणारा वापर, नोकरभरती करताना, प्रमोशन देताना गुणवत्तेपेक्षा स्वजातीयांना, हितसंबंधियांना दिले जाणारे प्राधान्य, इतर जातीय, प्रामाणिक परंतु स्वाभिमानी कर्मचाऱ्यांचा केला जाणारा दुःस्वास, कॉलेजच्या पैशातून आपल्या हितसंबंधियांचे उन्नयन करणे अशा बाबींचे उपरोधिक पण वास्तव चित्रण नेमाडे करतात. घडूलड या कादंबरीतून ज्यांच्या प्रत्येक कृती-उक्तीतून जातीयतेचा दर्प जाणवतो असे माठूराम दिक्षित, हनमंतराव टोसर, बाबासाहेब जोशी अशा प्रातिनिधिक संस्थाचालकांचे केलेले चित्रण यादृष्टीने लक्षणीय आहे. शिक्षणसंस्थांना जातीय अड्ड्यांचे प्राप्त होत असलेले स्वरूप यावर नेमाडेंची कादंबरी प्रकाश टाकते. याबाबत डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, च्या (जात) वास्तवाची काहीशी जाणीव प्रथम नेमाडे यांच्या 'बिदार', 'जरीला' आणि 'झूल' या कादंबऱ्यांमध्ये येते. शिक्षणाच्या निमित्ताने जातींची बेटे कशी अस्तित्वात येत आहेत याचे चित्रण त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून केले आहे."

PRINCIPAL

Nutan Mahavidyalaya
SELU, Dist. Parbhani

भालचंद्र प्रभाषीच रंगनाथ पठारे यांच्या कादंबऱ्यातून शिक्षणक्षेत्र आणि एकूणच समाज जीवनाचे संदर्भ चित्रित झालेले दिसतात. त्यांच्या घटोक्तदार सावलीचे वर्तमान दुःखा कादंबरीत उच्च शिक्षणातील प्रतिगामित्व, संकुचितपणा याचा प्रत्यय वाचकांना येतो. या कादंबरीतील प्रा. भांगरे हे एका महाविद्यालयात प्राध्यापक आहेत. ते अभ्यासू, गुणवान आहेत मात्र त्यांच्या व्यवितमत्त्वापेवजी त्यांचा जातीय, वार्षिक भूतकाळ हा महाविद्यालयात कायम उपहासाचा विषय बनतो. त्यांच्या आईच्या व्यातगत जीवनाचा भूतकाळ भांगरेच्या वर्तमानाला सतत टोचत राहतो. समता अपेक्षित असणाऱ्या शिक्षणासाठी क्षेत्रातही जातीय वंशभेदा, खानदानीपणा, कुलीनता यांसारख्या बाबींना दिले जाणारे महत्त्व आणि त्यातून एखाद्या व्यक्तीला अकुलीन, हीन समजणे, त्याची उपेक्षा करणे दुःखदा आहे. या कादंबरीतील प्रा. शाळीग्राम हे स्वतःच्या उच्च जातीचा अभिमान बाळगणारे आहेत. ज्ञानेश्वर, एकनाथ आपले; तुकाराम त्यांचे अशी संतांचीही जातीय विभागणी करणारे प्रा.शाळीग्राम महाविद्यालयात संत तुकारामांवरचे व्याख्यान ठेवण्यास विरोध करतात. यातून बुद्धिजीवी समजल्या जाणाऱ्या उच्चशिक्षित वर्गाची जातीय, संकुचित मानसिकता लेखकांनी अधोरेखित केली आहे.

शिक्षणामुळे माणसाला नवीन मूल्यदृष्टी प्राप्त होते. स्वातंत्र्य, समता, वंधुता आदी मूल्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीच्या अंगी बिंबवली जातात असे म्हटले जाते. परंतु, उच्चशिक्षित माणसं जेव्हा जाती-जातीची समीकरणे जुळवू लागतात तेव्हा खरंच आपण सुशिक्षित आहोत का? असा प्रश्न पडल्याशिवाय राहत नाही. रवींद्र ठाकूर यांनी घ्वायरस ड या कादंबरीतून विद्यापीठासारख्या उच्च शिक्षणसंस्थेतील अशा जातीय प्रवृत्तीचा वेध घेतला आहे. या कादंबरीतील कुलगुरू जुनागडे हे सर्वांना सोबत घेऊन विद्यापीठाचा पाडाव्यवस्थित हाकण्यापेवजी आपल्या हितसंबंधी व जातबांधवांचा वेगळा गट बनवतात, नियमांची पायमल्ली करून आपल्या कोंडाळ्यातील लोकांचे हितसंबंध जोपासणे, पात्र लोकांना डावलणे, महत्त्वाच्या पदांवर आपलीच माणसे कशी राहतील अशी व्यवस्था करणे, हितसंबंधियांनाच पुरस्कार देणे, वादग्रस्त विधाने करणे, यांतून उच्चपदस्थाकडून होणाऱ्या जातीयवादी प्रवृत्तीवर ठाकूर प्रकाश टाकतात. विद्यापीठातील नृणांचे तरी पुतळे, प्रतिमा, नामांतर यासाठी जातीय, धार्मिक संघटनांतील वाद-विवाद, जातीय अस्मिता यांचेही प्रार्तिर्नाधिक चित्रण या कादंबरीत येते. संगणकातील घ्वायरसप्रमाणे शिक्षणव्यवस्थेत घुसलेल्या जातीयतेच्या घ्वायरसने ही सगळी व्यवस्थाच कशी करपट होते याचे भेदक दर्शन घ्वायरसड मधून होते. याशिवाय इतरही काही कादंबऱ्यांतून या व्यवस्थेतील जातीयतेचे चित्रण कमी-अधिक प्रमाणात आले आहे. उपलब्ध झालेल्या काही प्रार्तिर्नाधिक कादंबऱ्यांचाच येथे उहापोह केलेला असून ही या लेखाची मर्यादा आहे.

या कादंबऱ्यांचा विचार करता असे लक्षात येते की, शिक्षणव्यवस्थेतील जातीयतेचे जे चित्रण आले आहे ते वरवरचे व लेखकांच्या स्वानुभावाधारित वाटते. शिक्षणक्षेत्रातील जातवास्तव वरून दिसते

PRINCIPAL

67

Nutan Mahavidyalaya
SELU, Dist. Parbhani

तेवढ्यापुरतेच मर्यादित नाही, या व्यवस्थेत ते अतिशय खोलवर भिनलेले आहेत. त्यांच्या क्षेत्रात कादंबरीकारांना घेता आलेला नाही. कारण शिक्षणविषयक कादंबरी लिहणारे बहुतेक जण त्या क्षेत्रात नोकरी करणारे आहेत त्यामुळे पाण्यात राहून माशांशी वैर कशाला या न्यायाने काहीशा सावधपणे ते लिहितांना दिसतात.

मराठी कादंबरीतून शिक्षणसंस्था चालकांच्या जातीय समीकरणाच्या संदर्भात चित्रण प्रकर्षाने आलेले दिसते. मात्र त्यापुढे जाऊन शिक्षणव्यवस्थेबाहेरील लोकांना न उमगणारे, अज्ञात असे या क्षेत्रातील बारकावे येताना दिसत नाहीत. नोकर भरती करताना प्रथम स्वजातीयांना प्राधान्य देणे, जातीतील, नात्यातील उमेदवार पात्र होईपर्यंत एखादे पद न भरणे, शाळा-महाविद्यालयांमधील जातीय गट, संस्थाचालक, प्राचार्यांकडून स्वजातीय-हितसंबंधी लोकांना अनिर्बंध स्वातंत्र्य देणे, त्याच्या चुकांकडे दुर्लक्ष, डोळेझाक करणे, त्यांचे उन्नयन करणे तर इतरांना दुजाभावाची वागणूक देणे, सतत चुका शोधत राहणे, छोट्या-छोट्या चुकांवरून अपमानित करणे, अधिकची कामे लावणे, शोषण करणे, त्रास देणे, महत्त्वाच्या पदांवर स्वजातीयांची वर्णी लावणे, विद्यापीठातील अभ्यासमंडळे वा अन्य निवडणुकांत उच्चशिक्षित प्राध्यापकांचे जातीच्या उमेदवारांना मत्दान करणे, अभ्याक्रमात हितसंबंधियांचे साहित्य घेणे, जातीय संघटना, जातीचे भांडवल. ढाल करणे, जातीय राजकारण, विद्यार्थ्यांचा स्वार्थासाठी वापर करणे, विद्यार्थ्यांतील जातीय गट, त्यांना खतेपाणी घालणे अशा कितीतरी पद्धतींनी जातीय, संकुचित मानसिकता शिक्षणक्षेत्रात ठाणं मांडून बसलेली दिसते. अर्थात अपवाद निश्चितच असतील, परंतु समकालिन शिक्षणक्षेत्राचे हे जात वास्तव त्यातील आंतरिक ताण्याबाण्यांसह पुरेशा गांभीर्याने मराठी कादंबरीतून येताना दिसत नाही.

भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था ही गुंतागुंतीची आहे. तिचे स्वरूप समजून घेतांना तिचे विविध पदर लक्षात घावे लागतात. शिवाय अलिकडे जातीय अस्मितेने संवेदनशील व स्फोटक स्वरूप धारण केले आहे. लोक जातीअंताची भाषा बोलत असले तरी मानसिकतेतून जात हद्दपार झालेली नाही. आमांशाचे जंतू केव्हा केव्हा आतड्याच्या आत, अगदी इतके आत जाऊन बसतात की, अँटिबायोटिक्स वगैरे औषध अशा कानाकोपज्यात पोहचू शकत नाही असं डॉक्टर म्हणतात. जातीवास्तव या प्रकारचं आहे."२ त्यामुळे या वास्तवाचे सर्व संदर्भ, ताणेवाणे कादंबरीतून मांडले जातीलच असे नाही. मात्र काही मर्यादा मान्य करूनही या व्यवस्थेवर प्रभाव टाकणारा एक घटक म्हणून शिक्षणक्षेत्रातील जातीयसंदर्भाचे प्रातिनिधिक चित्रण करण्याचा प्रयत्न मराठी कादंबरीतून झालेला दिसतो.

संदर्भ :

- १.कोत्तापल्ले नागनाथ, साहित्याचा अन्वयार्थ, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९६, पृ. क्र. १७७)
२. सारंग विलास, मॅनहोला मधला माणूस, मोज प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. २००८ (पृ. क्र. ४०)